

6. Бон П. Вопрос о неконституционности в Испании / П. Бон // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право. – 2014. – № 1. – С. 64–69.
7. Конституционный принцип социального государства и его применение конституционными судами : [сборник докладов]. – М. : Ин-т права и публичной политики, 2008. – 318 с.
8. Барабаш Ю. Г. Беззащитные права или необоснованные ожидания? / Ю. Г. Барабаш // Голос Украины от 05.05.2016. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.golos.com.ua/gus/article/268300>.
9. Розанваллон П. Общество равных / П. Розанваллон. – М. : Московская школа гражданского просвещения, 2014. – 416 с.

КРИВИЦЬКИЙ Ю. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії держави та права
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 340.11

ПРАВОРОЗУМІННЯ ЯК СВІТОГЛЯДНИЙ І МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ФУНДАМЕНТ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ

У статті розглянуто праворозуміння як світоглядний та методологічний фундамент правової реформи. Сформульовано авторську позицію щодо поняття праворозуміння, його ознак, конструкції та функцій через призму взаємозв'язку із правовою реформою. Охарактеризовано основні підходи до розуміння права як потенційних методологічних напрямів пізнання природи правової реформи. З'ясовано окремі аспекти взаємозв'язку та взаємодії праворозуміння і правової реформи в юридичній науці та практиці.

Ключові слова: право, праворозуміння, підхід до розуміння права, реформа, правова реформа.

В статье рассмотрено правопонимание как мировоззренческий и методологический фундамент правовой реформы. Сформулирована авторская позиция относительно понятия правопонимания, его признаков, конструкции и функций через призму взаимосвязи с правовой реформой. Охарактеризованы основные подходы к пониманию права как потенциальных методологических направлений познания природы правовой реформы. Выявлены отдельные аспекты взаимосвязи и взаимодействия правопонимания и правовой реформы в юридической науке и практике.

Ключевые слова: право, правопонимание, подход к пониманию права, реформа, правовая реформа.

The article deals with understanding of law as the ideological and methodological foundation of legal reform. Formulated author's position on the concept of understanding of law, its features, structures and functions through the prism of the relationship with legal reform. The main law understanding approaches as the potential methodological directions of knowledge of the nature of legal reform are described. Some aspects of the relationship and interaction of understanding of law and legal reform in legal science and practice are revealed.

Key words: law, understanding of law, law understanding approaches, reform, legal reform.

Вступ. Право є унікальним і багатовимірним, складним і багатогранним, суспільно необхідним і багатозначним феноменом, в якому тісно переплітаються духовні, культурні й етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали,

інституціонально-нормативні утворення і правові відносини [1, с. 28]. Упродовж багатомілітної історії генези права науковий інтерес до нього не згасає, а навпаки постійно зростає. Це підтверджується винятковою увагою, яка виявляється до права на початку цього тисячоліття, коли останнє почало набувати нових, принципово відмінних властивостей, зумовлених швидким розвитком інтеграційних, глобалізаційних і реформаційних процесів. Такі масштабні зміни поставили низку нових завдань перед людством. Від їх успішного вирішення значною мірою залежить суспільний поступ усіх країн світу, у тому числі й України.

Нові цивілізаційні виклики породжують необхідність забезпечення належного рівня правопорядку, збереження і зміцнення фундаментальних правових цінностей, максимально повного використання різноманіття правової культури, всіх набутих людством досягнень у сфері юридичних гарантій та юридичних засобів, механізмів, конструкцій і технологій, потрібних для здійснення правової реформи. У цьому контексті питання праворозуміння, формування правосвідомості належать до найважливіших. Адже проблема праворозуміння безпосередньо пов'язана з ціннісними орієнтирами суспільства, правами та свободами людини і громадянина, якістю законодавства, врешті-решт, із проведенням у країні правової реформи, яка, на жаль, виявилася в останнє десятиліття значною мірою дискредитованою [2, с. 191].

Постановка завдання. Особливої актуальності набуває дослідження праворозуміння як світоглядного та методологічного фундаменту правової реформи, що становить мету цієї статті. Для її успішного досягнення пропонується вирішити такі завдання: по-перше, на основі вивчення різних точок зору вчених-юристів сформулювати авторську позицію щодо поняття праворозуміння, його ознак, конструкції та функцій через призму взаємозв'язку із правовою реформою; по-друге, охарактеризувати основні (класичні) підходи до розуміння права як потенційних методологічних напрямів пізнання природи правової реформи; по-третє, з'ясувати окремі аспекти взаємозв'язку та взаємодії праворозуміння і правової реформи в юридичній науці та практиці.

Теоретичну основу наукового пошуку у межах предмета анонсованої вище мети склали праці таких вітчизняних і зарубіжних учених, серед яких: С. І. Алаїс, С. Д. Гусарєв, А. П. Засєць, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, В. В. Лапаєва, Г. Ю. Лук'янова, Н. М. Пархоменко, С. П. Погребняк, П. М. Рабинович, О. Д. Тихомиров, І. С. Тімуш та інших (у частині осмислення проблематики праворозуміння), а також В. Д. Горобець, В. В. Лемак, Я. І. Ленгер, Б. В. Малишев, В. Ф. Опришко, Р. А. Рябцев, Ф. М. Сафін, В. О. Сердюк, В. М. Селіванов, О. І. Ющик та інші (стосовно природи правової реформи).

Результати дослідження. Праворозуміння є початковою, вихідною категорією юриспруденції. У межах розуміння сутності права знаходиться першоджерело проблемності як юридичної науки у цілому, так і окремих її категорій і понять, зокрема правової реформи. Розуміння права завжди спиралося на загальне світорозуміння, уявлення про закономірності існування природи та суспільства. Проблема розуміння права без перебільшення відноситься до переліку «вічних». Починаючи з виникнення професійної юридичної діяльності й до теперішнього часу, не було й немає, мабуть, жодного юриста, який би не замислювався над питанням «що таке право» і не намагався відповісти на нього. Тим більше зросла увага до цього питання із зародженням теоретичних знань про право. Сотні й тисячі років мислителі різних народів – філософи, соціологи, правознавці – намагалися з'ясувати його. Проте проблема праворозуміння й нині залишається центральною для юриспруденції.

В юридичній літературі наводяться різні доктринальні дефініції поняття «праворозуміння» [3, с. 108]. Беручи до уваги результати аналізу останніх, а також судження, що ставлення людей до права, його осмислення й оцінка визначаються не тільки і навіть не стільки науковими міркуваннями, скільки ціннісними установками та уявленнями, є всі підстави стверджувати, що праворозуміння – це процес і результат цілеспрямованого пізнання та сприйняття сутності та змісту права як особливого соціокультурного явища, його функціонування і призначення у житті людини, суспільства та держави.

Праворозумінню притаманні такі ознаки: 1) пізнавальний характер, тобто праворозуміння являє собою процес пізнання та результат усвідомлення сутності та змісту, функціонування і призначення права у житті людини, суспільства та держави на рівні буденних уявлень або наукових чи професійних знань; 2) загальноправовий характер, тобто змістом праворозуміння виступають знання про сутність і зміст права, його функціонування та призначення у житті людини, суспільства і держави; 3) теоретичний характер, тобто праворозуміння спрямоване не на отримання фактів, а на виявлення внутрішніх зв'язків, загальних і специфічних закономірностей розвитку правової дійсності; 4) інтегративний (синтетичний) характер, тобто праворозуміння є одночасно процесом і результатом пізнання сутності права, характеристикою й оцінкою відношення до образу права у суспільній правосвідомості.

Як науково-теоретична конструкція (абстрактна модель) праворозуміння може бути представлено через єдність таких елементів: а) суб'єкт праворозуміння – певна людина (громадянин, юрист-практик, учений-правознавець), наукове співтовариство, суспільство загалом; б) об'єкт право-

розуміння – право у планетарному масштабі, право конкретного суспільства, окремі складові права; в) зміст (результат) праворозуміння – загальні уявлення, знання (ідеї, концепції, вчення, доктрини, теорії) про право, здобуті у ході пізнавальної діяльності суб'єкта. Таким чином, праворозуміння може розглядатися як інтелектуальна діяльність людини (суб'єкта праворозуміння), спрямована на пізнання права (об'єкта праворозуміння), та як елемент пізнавально-правової діяльності, що призводить до розуміння сутності та змісту права, його функціонування і призначення у житті людини, суспільства і держави (результат праворозуміння) [4, с. 81–82].

До функцій праворозуміння відносяться: 1) світоглядна – праворозуміння є сукупністю ідей, концепцій, поглядів, які дають уявлення про сутність і зміст права, його функціонування та призначення у житті людини, суспільства і держави; 2) аксіологічна – виявляється у систематизації правових цінностей, перевірці їх об'єктивної істинності у контексті існуючих способів пізнання; 3) евристична – полягає у тому, що праворозуміння слугує основою розвитку науки про право, досягнення нового рівня пізнання правової дійсності, зокрема природи правової реформи; 4) організаторська – праворозуміння виступає підґрунтям для вироблення основ практичної юридичної діяльності, забезпечення правопорядку, проведення правової реформи; 5) прогностична – праворозуміння передбачає усвідомлення не лише фактичної правової дійсності, а й правових моделей майбутнього у контексті їх реформування.

Залежно від рівня культури, методологічної забезпеченості суб'єкта та вибору предмета вивчення праворозуміння може бути повним або неповним, правильним чи викривленим, позитивним або негативним, професійним чи непрофесійним, науковим або позанауковим. Окрім того, в юридичній літературі виокремлюються такі рівні праворозуміння: буденний (буденно-емпіричний), професійний (практичний), науковий (теоретичний) і філософський [2, с. 197]. Багатоманітність підходів до праворозуміння, множина різних за своїм змістом і спрямованістю концепцій, доктрин, шкіл і вчень права як в історії правової думки, так і у сучасній юриспруденції має не лише світоглядні та методологічні причини, але й обумовлена насамперед плюралізмом тієї правової дійсності, що мала місце та існує у різних країнах. Право є явищем, яке нерозривно пов'язане з простором і часом, тобто з конкретним людським буттям. Воно функціонує у глибинах життя, рухається у часі та змінюється разом з ним під впливом значної кількості чинників.

Підхід до розуміння права (тип праворозуміння) – це зумовлений світоглядною позицією суб'єкта пізнання певний образ (спосіб бачення, «кут зору») права, що відображає його сутність і зміст, функціонування та призначення у житті людини, суспільства і держави. Підхід до праворозуміння характеризується сукупністю найбільш загальних сутнісних властивостей права (теоретична складова) та ознак ціннісного ставлення до нього (практична складова) [5, с. 74]. До суттєвих загальних ознак, що характеризують різноманітні сучасні підходи до розуміння права слід віднести: по-перше, заперечення абсолютного зв'язку між державою та правом; по-друге, визнання багатогранності права; по-третє, осмислення права як соціальної цінності й одного з найважливіших надбань цивілізації.

Багатоманітність точок зору на природу права зумовлює множинність критеріїв виокремлення підходів до праворозуміння. Найпоширенішою підставою для цього є юридико-світоглядний критерій, тобто вихідні концептуальні ідеї (наддержавно-природні, державні чи реально-життєві), які відображають справжні аспекти права як соціокультурного феномена. На науковому (теоретичному) рівні сформувалися такі основні (класичні) підходи до розуміння права: природно-правовий, позитивістський, соціологічний та інтегративний.

Природно-правовий (юснатуралістичний, ідеологічний) підхід до розуміння права – основний акцент робить на праві як духовному, надпозитивному феномені, ідеалах справедливості, моральності, індивідуальної свободи, рівності, невідчужуваних правах людини, суспільної злагоди та інших цінностях, без яких право просто немислиме. Вихідна форма буття права – суспільна свідомість, ідея, уявлення про право, важливою складовою якого є природні, невідчужувані права людини. Головною особливістю природно-правового мислення є критична оцінка позитивного права з позицій моралі, розмежування права та закону. У разі суперечності між природним і позитивним правом перевагу має природне право. Мораль – не просто бажана властивість, яку потрібно запровадити у право, а радше суттєвий елемент права, яким воно є насправді. Головним джерелом права є сама природа, а не воля законодавця. Природні права належать людині від народження, вони закладені у самій її сутності й однакові для всіх. Основні ідеї природно-правового підходу до розуміння права не втрачають свого актуального звучання й на теперішній час. Властиве їм прагнення до справедливості та захисту прав і свобод людини та всього народу продовжує бути ключовою метою правової реформи [6, с. 60]. Водночас категоричне протиставлення права та закону не сприяє зміцненню законності та правопорядку у суспільстві, провокує невиконання законів під приводом їх неправового змісту.

Позитивістський (нормативістський, юридико-позитивістський, етатистський) підхід до розуміння права – ґрунтується на тому, що необхідного зв'язку між правом і мораллю не існує, закон і право ототожнюються, владна примусовість ідентифікується в якості визначальної ознаки права. Вихідна

форма буття права – норма права. Права людини розглядаються як такі, що даровані державою, тобто людина ставиться у пряму залежність від останньої. Предметом юридичної науки є «право у власному розумінні», позитивне право, незалежно від того, справедливе воно чи ні. Позитивне право – це чинне у певному суспільстві право, що розглядається в аспекті його конкретно-визначених змісту та форми, тобто таким, яким воно безпосередньо виступає як регулятор суспільних відносин. Позитивістський підхід до пізнання права зосереджує увагу на нормативно-інституційних аспектах права, без яких такі його вимоги як формальна визначеність, точність, передбачуваність, упорядкованість, однозначність, стабільність є недосяжними. З позицій цього підходу виправданою є будь-яка несправедливість, якщо вона встановлена законом. Проте некритичне ставлення до закону гальмує реалізацію правової реформи. Як слушно зауважує В. В. Лемак, правова реформа заснована на законі, тобто здійснюється виключно на основі чинного законодавства та у межах, визначених ним. При цьому вчений підкреслює, що у цьому випадку «закон» розуміється ним саме як «правовий закон» [7, с. 13, 31].

Соціологічний підхід до розуміння права – базується на тому, що право існує у нерозривному зв'язку з суспільними відносинами, які і є об'єктом правового регулювання, а тому норми права варто аналізувати спільно з усіма соціальними умовами, що склалися і в яких діє певна правова система. Вихідна форма буття права – суспільні відносини, відносини, що складаються у сфері правозастосування. Лише право у дії є «живим правом», право ж у тексті норм закону – «мертве». Право являється тим, що фактично здійснюється судами й іншими суб'єктами у сфері правозастосування. Право ж, яке міститься на папері (писане право), є лише ймовірним правом. Писане право не може передбачити всього, оскільки лише юридична практика здатна наповнити це право конкретним змістом, розкрити і доповнити його, зробити реальним. Право – це частина життя, що змінюється разом з навколишньою дійсністю, тому право може існувати поза буквою закону. З позиції соціології права успішно вивчаються інститут сім'ї, нормотворча діяльність, причини злочинності та криміногенні чинники у поведінці. Як свідчить досвід реформи муніципальної системи Польщі, її успіх значною мірою був забезпечений завдяки зворотному зв'язку громадськості та публічної влади, в якому значна роль належала соціологічним методам дослідження ефективності запроваджуваних норм права [8, с. 231–232]. Разом з тим, слабкою стороною соціологічного підходу є відсутність чітких меж між правом і правовою поведінкою. При цьому втрачаються критерії для розрізнення правомірної та протиправної поведінки. Перенесення всієї ваги правотворчості на осіб, які застосовують право, ставить під сумнів поділ державної влади, підвищує небезпеку адміністративного й судового свавілля.

Інтегративний (інтегральний) підхід до розуміння права – виник на основі полілогу всіх шкіл і течій у сучасному правознавстві як західних, так і східних. Цей підхід до праворозуміння полягає не у механічному поєднанні суперечливих позицій, а у синтезуванні теоретично значущих аспектів, опрацьованих конкуруючими науковими теоріями, виходом на новий рівень їх узагальнення та осмислення. Такими формами буття права, що становлять ядро праворозуміння, є правова ідея чи правосвідомість (природно-правовий підхід), норма права (позитивістський підхід), правовідносини (соціологічний підхід). У межах цього підходу стверджується, що сучасна юриспруденція потребує переосмислення своїх теоретичних підвалин у напрямі їх інтегральності, тобто адекватності цілісному характерові права, системній єдності форм його виявлення. Таким чином, інтегративне розуміння права є наслідком теоретичного пізнання та практичного освоєння соціально-правової дійсності, що базується на комплексному використанні досягнень різних підходів до осмислення права, які у своїй гармонійно синтезованій єдності відображають багатоглядне бачення права: його сутності (природи), джерел, процесів формування, функціонування і реформування, цінності та призначення у житті окремої людини, суспільства і держави у цілому.

Поряд з розглянутими вище основними підходами до праворозуміння юридичній науці відомі й інші підходи до пізнання права, зокрема генетичний, системний, інструментальний, функціональний, психологічний, марксистський [3, с. 114]. Численні підходи до розуміння права є свідченням його складної природи. Кожен з цих підходів має свої переваги та недоліки, їх поява і розвиток зумовлені природним поступом суспільства й засвідчують соціальну цінність права у житті людей. Підтримуючи зміст одних з цих підходів і відхиляючи інші, варто у кожному з них відшукати те раціональне зерно, яке допомагає краще осягнути сутність правової реформи. Саме тому проблема праворозуміння має не лише вагоме пізнавально-теоретичне, а й практичне значення, адже надзвичайно важливо суб'єкту правової реформи у практичній (реформаційній) діяльності враховувати домінуючий у суспільстві тип праворозуміння. Усвідомлення того, що право може виражатися у різних формах буття, дозволить краще зрозуміти правову матерію, спрогнозувати її розвиток у майбутньому й уникнути помилок під час її реформування [5, с. 63].

Правова реформа є актуальною категорією теорії держави та права. У вітчизняній і зарубіжній юридичній літературі представлено різні точки зору щодо природи правової реформи [9, с. 191–193]. Р. А. Рязцев резюмує, що правова реформа потребує й нового праворозуміння [10, с. 22]. У свою чергу

В. В. Лемак до сутнісних ознак правової реформи як різновиду державної політики поряд з іншими відносить те, що вона органічно пов'язана з правом і праворозумінням у суспільстві [7, с. 13, 31].

У контексті зазначеної вище ознаки правової реформи В. П. Плавич зазначає, що право є одним з найбільш важливих і дієвих важелів регулювання суспільних відносин. Однак слід урахувати, що право, як елемент надбудови, не є ізольованим соціальним явищем, а перебуває весь час у русі та є невіддільною складовою суспільних процесів. Право тісно пов'язане зі станом суспільного розвитку та у зв'язку зі змінами, які відбуваються у суспільстві, потребує відповідного реформування. Досвід проведення в Україні ринкових реформ переконливо свідчить про неможливість здійснення кардинального реформування економіки без істотних змін в інших сферах суспільного життя. Насамперед це стосується правової сфери. Йдеться про створення такого правового механізму, який зміг би адекватно відобразити ринкові перетворення у суспільних відносинах, а також забезпечувати їх демократичну спрямованість і законність, гарантувати права та свободи людини, вільний і всебічний розвиток особистості. У той же час реформування права та формування національної правової системи для забезпечення ринкових перетворень матиме позитивні наслідки за умови, коли ці процеси спиратимуться на економічні відносини, що склались у суспільстві [11, с. 49].

У цьому ж руслі, розвиваючи ідею взаємозв'язку праворозуміння та правової реформи, І. С. Тімуш обґрунтовує, що інтегральна концепція реформування галузей та інститутів публічного права України передбачає зорієнтованість на синхронізацію у досягненні таких цілей: 1) правового забезпечення реалізації лише тих державних інтересів, котрі є узгодженими з актуальними потребами суспільства та загальнолюдськими й демократичними цінностями; 2) створення належних умов для адміністративних, правозахисних, правоохоронних і громадських органів щодо їхнього сприяння здійсненню законних прав фізичних та юридичних осіб, а також передбачення адекватної відповідальності за порушення цих прав; 3) блокування можливостей реалізації незаконних суб'єктивних інтересів, діючи від імені держави чи суспільства. Водночас ключовою ознакою реформ у галузях приватного права демократичних країн (зокрема вітчизняного) дедалі відчутніше стає інтегративна зорієнтованість на гармонізацію суспільно значущих і персоналістичних його вимірів, об'єктивних і суб'єктивних аспектів детермінації смислової спрямованості права, а також узгодження форм його позитивізації з конкретно-історичним змістом пріоритетних на поточний момент морально-правових цінностей та ідеалів [12, с. 267].

Висновки. На основі проаналізованого вище є всі підстави стверджувати:

1. Праворозуміння є засадничою, первинною категорією, яка змістово та логічно пов'язана з усіма іншими поняттями сучасної юриспруденції, зокрема правовою реформою. Водночас саме у межах розуміння сутності права знаходиться першоджерело проблемності юридичної науки, її окремих категорій і понять, у тому числі й правової реформи. Адже від відповіді на питання «що таке право» безпосередньо залежить вибір об'єкта (предмета) правової реформи. Праворозуміння нами інтерпретується як процес і результат цілеспрямованого пізнання та сприйняття сутності та змісту права як особливого соціокультурного явища, його функціонування (зокрема й реформування) і призначення у житті людини, суспільства та держави. При цьому праворозуміння, будучи світоглядним, ідейним і методологічним фундаментом правової реформи, характеризується пізнавальним, загальноправовим, теоретичним, інтегративним змістом і виконує світоглядну, аксіологічну, евристичну, організаторську та прогностичну функції.

2. Підхід до розуміння права (тип праворозуміння) – це зумовлений світоглядною позицією суб'єкта пізнання певний образ (спосіб бачення, «кут зору») права, що відображає його сутність і зміст, функціонування (у тому числі й реформування) та призначення у житті людини, суспільства і держави. На науковому (теоретичному) рівні сформувалися такі основні (класичні) підходи до розуміння права: природно-правовий, позитивістський, соціологічний та інтегративний. Кожний з цих підходів є методологічним напрямом дослідження природи правової реформи, яка тісно пов'язана з домінуючим у суспільстві типом праворозуміння шляхом взаємодії. Так, природно-правовий тип праворозуміння до загального образу правової реформи привносить аспект її телеологічної спрямованості (стратегічна мета правової реформи – утвердження принципу верховенства права, забезпечення, охорона та захист прав і свобод людини та громадянина), позитивістський – акцентує увагу на нормативно-інструментальних проявах правової реформи, соціологічний – фокусується на питаннях реалізації правової реформи тощо.

3. Праворозуміння та правова реформа як важливі категорії юридичної науки та практики перебувають між собою у тісному взаємозв'язку і взаємодії. Засноване на науковому обґрунтуванні правової реформи, належній правовій культурі, відповідній правосвідомості людей, праворозуміння у громадянському суспільстві та правовій державі зорієнтоване на гуманістичне розуміння права як соціальної цінності й одного з найважливіших надбань цивілізації. Як складному соціальному явищу, праворозумінню, наділеному суб'єктивно-особистісним забарвленням і специфічними значеннєвими акцентами, властиве усвідомлення не лише фактичної правової дійсності, а й правових моделей майбутнього. Як наслідок, прогностична спрямованість праворозуміння є рушійною силою правової реформи.

Список використаних джерел:

1. Загальна теорія права : [підруч.] / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.] ; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К. : Ваіте, 2015. – 392 с.
2. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів до можливості їх поєднання / М. І. Козюбра // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. статей ; гол. ред. А. Мелешевич. – К. : Дух і літера, 2013. – С. 187–211.
3. Теорія держави та права : [навч. посіб.] / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.
4. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння : [монографія] / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2013. – 480 с.
5. Лук'янова Г. Ю. Комплементаризм праворозуміння: актуальні науковознавчі аспекти : [монографія] / Г. Ю. Лук'янова ; передм. та заг. ред. М. С. Кельмана. – Львів : ПП Сорока Т. Б., 2014. – 212 с.
6. Карпачова Н. І. Забезпечення прав людини в процесі державно-правової реформи / Н. І. Карпачова // Державно-правова реформа в Україні : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, лист. 1997 р.). – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. – С. 60–64.
7. Лемак В. В. Правова реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. В. Лемак. – Х., 2003. – 40 с.
8. Крестовська Н. М. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : [підруч.] / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.
9. Кривицький Ю. В. Проблеми правової реформи в науковій спадщині академіка В. В. Копєйчикова / Ю. В. Кривицький // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2017. – № 1 (102). – С. 187–196.
10. Рябцев Р. А. Современная правовая реформа в России и правосознание (теоретико-правовые проблемы изменения правосознания граждан) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Рябцев Роман Анатольевич. – Ростов н/Д, 2005. – 176 с.
11. Плавич В. П. Проблеми сучасного праворозуміння : [навч. посіб.] / В. П. Плавич. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2014. – 215 с.
12. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : [монографія] / І. С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – 284 с.

МИХАЙЛОВ М. Б.,

аспірант

*(Харківський національний університет
внутрішніх справ),*

помічник судді

(Апеляційний суд Полтавської області)

УДК 342.3

ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Стаття присвячена визначенню кола суб'єктів безпосередньої демократії. Досліджена обґрунтованість віднесення народу або його частини до суб'єктів безпосередньої демократії. Запропоновано нові підходи до окреслення кола суб'єктів прямого народовладдя.

Ключові слова: *безпосередня демократія, пряме народовладдя, народ, народний суверенітет, право на владу, суб'єкт безпосередньої демократії.*

Статья посвящена определению круга субъектов непосредственной демократии. Исследована обоснованность отнесения народа или его части к субъектам непосредственной демократии. Предложены новые подходы к определению круга субъектов прямого народовластия с юридической точки зрения.

Ключевые слова: *непосредственная демократия, прямое народовластие, народ, народный суверенитет, право на власть, субъект непосредственной демократии.*

